

лева // Ярославский педагогический вестник. – 2014. – № 2. – Т. II. – С. 78–83.

7. Лейтес Н. Умственные способности и возраст / Н. Лейтес. – М., 1971. – 278 с.

8. Моляко В. Проблемы психологи творчества и разработка подхода к изучению одарённости // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 19–25.

9. Савенков А. Одарённый ребёнок дома и в школе / А. Савенков. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 272 с.

10. Селье Г. От мечты к открытию : как стать ученым / Г. Селье ; пер. с англ. – М. : Прогрес, 1987. – 368 с.

11. Хеллер К. Лонгитюдное исследование одарённости / К. Хеллер, К. Перлет, В. Сиервальд // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 120–127.

12. Хрусталева Т. Психология педагогической одарённости / Т. Хрусталева. – Пермь, 2003. – 163 с.

13. Юркевич В. Одаренный ребенок : иллюзии и реальность : книга для учителей и родителей / В. Юркевич. – М. : Просвещение, 2000. – 136 с.

14. Юркевич В. Типы одаренности (памятка учителям и родителям) / В. Юркевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kolmogorovschool.ru/show.html?id=8>.

15. Getzels J. The nature of Giftedness and the Education of the Gifted / J. Getzels, J. Dillon ; Ed. R. M. M. Travers // Second Handbook of Research in Teaching. – Chicago, 1973.

16. Karnes M. Preschool talent checklists manual / M. Karnes // Publication Office, Institute for Child Behavior & Development. – 1978. – Urbana II.

17. Marland S. Education of the gifted & talented / S. Marland // I : Report to the Congress of the United States by the Commissioner of Education. – Washington D. C. : U. S. Office of Education, 1972.

УДК 338.124.4

ЗБАГАЧЕННЯ ПРАКТИЧНОГО САМООСВІТНЬОГО ДОСВІДУ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Дубровіна І.В., к. пед. н.,
старший викладач кафедри філологічних,
суспільно-гуманітарних і мистецьких дисциплін
КВНЗ Київської обласної ради «Академія неперервної освіти»

Проаналізовано роль самоосвіти в професійному розвитку вчителів музичного мистецтва та шляхи оптимізації навчально-виховного процесу в системі післядипломної педагогічної освіти. У статті розкрито питання мотиваційної сфери самоосвітньої діяльності педагогів-музикантів; охарактеризовано властивості самоосвіти, представлено складові частини індивідуальної програми самоосвіти педагогів для забезпечення реалізації засад безперервної освіти.

Ключові слова: індивідуально-зорієнтоване навчання, самоосвіта, самовиховання, самовдосконалення, професійна мистецька освіта, індивідуальна програма самоосвіти, мотиваційний складник, виконавський складник.

Проанализирована роль самообразования в профессиональном развитии учителей музыкального искусства, а также пути оптимизации учебно-воспитательного процесса в системе последипломного педагогического образования. В статье раскрыты вопросы мотивационной сферы самообразовательной деятельности педагогов-музыкантов; охарактеризованы свойства самообразования, представлены составляющие индивидуальной программы самообразования педагогов для обеспечения реализации принципов непрерывного образования.

Ключевые слова: индивидуально-ориентированное обучение, самообразование, самовоспитание, самосовершенствование, профессиональное художественное образование, индивидуальная программа самообразования, мотивационная составляющая, исполнительская составляющая.

Dubrovina I.V. ACKNOWLEDGMENT OF PRACTICAL SELF-EMPLOYED EXPERIENCE OF MUSIC ARTIST MASTERS IN THE PEDIATRIC EDUCATION SYSTEM

The role of self-education in the professional development of music teachers as well as the ways to optimize the educational process in the system of pedagogical postgraduate education are analyzed. The article deals with the question of the motivational sphere of self-education of music teachers; it also describes the properties of self-education.

Key words: individual-oriented learning, self-education, self-improvement, professional art education, individual program of self-education, motivational component, performing component.

Постановка проблеми. Зміна освітньої парадигми потребує розв'язання численних завдань системи післядипломної освіти, серед яких – збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва. У ситуаціях постійної освітньої взаємодії відбувається створення педагогічних, психологічних і соціальних умов успішного навчання та розвитку фахівців [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упровадження результатів наукових досліджень учених, що розробляли теорію розвитку творчого потенціалу (О. Газмана, Н. Михайлової, І. Фрумїна та ін.), указують, що збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності відбувається на основі актуальних потреб і запитів педагогів, суб'єктивних факторів самоосвітньої діяльності [2; 6]. Тому для окреслення визначеної проблеми логічним буде розгляд категорії «досвід» у наукових джерелах.

Поняття «досвід» у філософській літературі трактується як особлива сукупність практики, а її результат – набуті способи діяльності, вироблені в результаті практики вміння й навички. Формування досвіду відбувається в практичній діяльності, якій притаманні стабільність, регулярність [4].

У професійному словнику наукова дефініція «досвід» охарактеризована як «сукупність здобутих на практиці навичок і прийомів виховання й навчання; планово поставлений частковий або загальний експеримент із певного питання педагогічної практики» [3, с. 86].

У загальному вигляді *досвід* поширюється в доповідях на засіданнях предметних комісій, методичних об'єднань, педагогічних радах тощо. Загальноновизнаним є факт, що *досвід* кращих педагогів передається безпосередньо в бесідах, демонструється під час відкритих уроків, майстер-класів, позакласних заходів.

Розкриттю окресленої проблеми сприятиме аналіз таких наукових категорій, як «практика» та «практичний досвід». Категорія «практика» визначається як діяльність, у процесі якої людина взаємодіє з матеріальним світом, змінює його й змінюється сама [4].

Аналіз дефініції «практичний досвід» дає можливість визначити його як явище, що має зовнішні й внутрішні ознаки – тематику, обсяг, характеристики за кількістю авторів досвіду та ін.

Якщо розглядати категорію «практичний самоосвітній досвід», то це сукупність знань, умінь, навичок, здобутих у процесі активної самоосвітньої діяльності та забезпечення нового рівня навчання спеціалістів

на основі виявлення та поширення нових компетентностей, які формуються в практиці як окремих фахівців, так і педагогічних колективів [6].

Як доводить практика організації підвищення кваліфікації для вчителів музичного мистецтва, збагачення самоосвітнього досвіду сприяє розвитку самоосвітніх умінь і навичок, розкриттю творчого потенціалу, умінню поєднати особисту відповідальність і суспільні інтереси в самонавчанні засобами інтерактивних технологій.

Дослідження проблеми застосування інтерактивних технологій у контексті збагачення самоосвітнього досвіду здійснене А. Панченковою [7], О. Пометун [8] та ін. Науковцями проаналізовано суть інтерактивного навчання та виявлено застосування переважної більшості групових форм інтерактивних технологій у системі післядипломної освіти. Особливий внесок у розвиток теорії й практики використання інтерактивних технологій для збагачення самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва здійснила Л. Масол, яка розкрила зміст художньо-педагогічних технологій, пов'язуючи їх із функціями мистецтва (пізнавальними, розвивальними, комунікативними, сугестивними, катарсичними тощо). Учена пропонує використовувати в роботі з педагогами інтерактивні та діалогічні технології навчання (соціальні, комунікативні, практичні). Дослідниця підкреслює сутність інтерактивних художньо-педагогічних технологій, пріоритет діалогової стратегії педагогічної взаємодії як основи сучасних інноваційних технологій мистецького навчання школярів і виділяє педагогічний діалог, який побудований на доброзичливості, повазі, взаємній довірі та «діалозі культур», у якому втілюється комунікативна природа мистецтва, діалог із митцем, художнім образом, ціннісними смислами [5].

Приєднуючись до думки Л. Масол, стверджуємо, що важлива роль в організації інтерактивного мистецького навчання належить таким формам організації навчання: майстер-класу, дискусії, диспуту, брифінгу, науково-методичному форуму (в on-line режимі), за допомогою яких викладачі та методисти закладів післядипломної освіти створюють умови для виникнення й розв'язання проблемної художньо-педагогічної ситуації.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в з'ясуванні способів збагачення практичного самоосвітнього досвіду вчителів музичного мистецтва в системі післядипломної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залучення вчителів музичного мистецтва для вдосконалення практичних умінь і навичок самоосвітньої діяльності під час проведення майстер-класів сприятиме підвищенню самооцінки професійних якостей на основі вивчення передового педагогічного досвіду. З метою збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителями музичного мистецтва були самостійно створені презентації-інтерв'ю з педагогами-новаторами для ознайомлення з інноваційними педагогічними знахідками, отримання систематичного консультування з питань вивчення передового мистецько-педагогічного досвіду.

На базі Комунального вищого навчального закладу Київської міської ради «Академія неперервної освіти» було створено постійно діючий консультпункт із метою надання інформаційної адресної допомоги щодо інноваційних підходів викладання музичного мистецтва в школі й опрацювання актуальних питань, пов'язаних із реалізацією концепції нової української школи. Методична допомога консультпунктів розподілялася за трьома напрямками: оновлення змісту викладання предмета «Музичне мистецтво»; удосконалення методичної роботи вчителів музичного мистецтва; художньо-педагогічні інновації в сучасній освіті.

До основного напрямку збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва відносимо моделювання педагогічних ситуацій, яке спонукає до активізації самоосвітніх умінь і навичок, гарантує творчу свободу в навчальному процесі; вправи, розроблення тестових завдань у складі творчої групи вчителів.

Для збагачення практичного самоосвітнього досвіду вчителів музичного мистецтва на порталі Комунального вищого навчального закладу «Академія неперервної освіти» було створено сайт «Мій кращий урок», на якому були розміщені кращі уроки, методичні напрацювання творчих педагогів Київщини, фрагменти їхніх методичних посібників, розглядалися методичні поради вчителів-методистів щодо використання інноваційних методів навчання в професійній діяльності.

Під час організації брифінгу «Самоосвіта – один із шляхів підвищення професійної майстерності» на курсах підвищення кваліфікації слухачам було запропоновано роботу в парах за інтерактивним методом «Рух протилежностей». П'ять груп спеціалістів отримали «Карту-путівник», де зібрано завдання й матеріали до кожного етапу ділової гри. Завдання для першої

групи – визначити професійні якості вчителя музичного мистецтва, які сприяють або перешкоджають самоосвітній діяльності. Як позитивні професійні якості сучасного педагогічного працівника слухачами були визначені працездатність, дисциплінованість, організованість, прагнення постійно підвищувати якість своєї праці. До групи якостей, що перешкоджають успішній праці, респонденти віднесли недостатню компетентність, песимізм, сором'язливість, невпевненість у собі, емоційну неврівноваженість. Друга група вчителів музичного мистецтва, використовуючи інтерактивну технологію «Грунування», висвітлювала питання «Специфіка педагогічної праці педагога-музиканта в контексті самоосвітньої діяльності». Завдання для вчителів музичного мистецтва полягало в продовженні запропонованої думки, наприклад: «Самоосвітня діяльність учителя музичного мистецтва передбачає...» (очікувані відповіді фахівців: науково-дослідницьку роботу, планування самоосвітньої діяльності, вивчення науково-методичної літератури, участь в організаційних формах методичної роботи, вивчення досвіду колег, теоретичне обґрунтування й практичну апробацію досвіду). Третя група вчителів музичного мистецтва, використовуючи інтерактивну технологію «Більярд», розробляла алгоритм індивідуальної програми самоосвітньої діяльності, дотримуючись певних правил: обґрунтувати вибір теми самоосвітньої діяльності та форм її реалізації, визначити її практичну спрямованість, забезпечити реалізацію всіх етапів. Четверта група слухачів, використовуючи інтерактивну технологію «Вилучи зайве», висвітлювала проблему «Результати самоосвітньої діяльності фахівця-музиканта» (очікувані відповіді учителів: результативність позакласних заходів, відкриті уроки, створення методичних розробок, посібників; поповнення дидактичних засобів). П'ята група спеціалістів визначала складники професійного успіху, використовуючи інтерактивну вправу «Збережи пазли».

Науково-методичний форум в on-line режимі на тему «Вимоги до фахового вдосконалення» передбачав моделювання різних педагогічних ситуацій, шляхів їх досягнення респондентами. Учителям музичного мистецтва пропонували проаналізувати використання педагогічних моделей-ситуацій. Наприклад, Ваші колеги вважають створення портфоліо як одну з форм результативності самоосвітньої діяльності неефективною, доведіть зворотню думку.

Збагаченню практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музично-

го мистецтва сприяло вдосконалення інформаційних самоосвітніх умінь педагогів під час виконання самостійних практичних завдань. Так, учителями музичного мистецтва було опрацьовано науково-методичну літературу, навчально-методичні посібники, створено каталог Інтернет-сайтів мистецьких педагогічних інновацій тощо. На практичному занятті «Алгоритм створення програми індивідуальної самоосвітньої діяльності» вчителі були ознайомлені із сутністю поняття «програма індивідуальної самоосвітньої діяльності», її складниками, способами варіювання цілей і засобів їх досягнення тощо. Педагоги-музиканти проектували індивідуальний план самоосвітньої діяльності, обираючи найбільш доцільні, особистісно зорієнтовані завдання: 1) оволодіти програмами для конвертації відео- й аудіофайлів (Pazera Video Converters Suite, Format Factory, Media Coder); 2) опрацювати законодавчі та нормативно-правові документи з питань освіти; 3) вивчити навчальні програми, посібники, підручники з музичного мистецтва; 4) взяти участь у міських методичних об'єднаннях учителів художньо-естетичного циклу; 5) систематизувати електронну фонотеку музичних творів згідно із загальноосвітньою програмою; 6) розробити цикл уроків із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

З метою збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителям музичного мистецтва пропонувалися фахові питання проблемного характеру та їх групове обговорення на основі використання інтерактивної технології «Коло ідей». Наприклад, під час виконання цієї інтерактивної вправи одна група ставила запитання, які розкривали особливості практики музичного мистецтва («Відповідно до яких критеріїв формується оцінка якості уроку музичного мистецтва?», «Як здійснити педагогічне керування музичним сприйманням школярів?»). Під час відповіді на ці запитання друга група рекомендувала необхідне навчально-методичне забезпечення, каталог науково-методичної літератури, авторів методик музичного виховання. Окрім цього, учителі музичного мистецтва аналізували дидактичну структуру сучасного уроку музики, види й технології організації навчального процесу, інноваційні форми роботи в загальноосвітньому навчальному закладі.

Під час організації практичного заняття з теми «Упровадження інноваційних художньо-педагогічних технологій у процесі вивчення музичного мистецтва» урахували такі педагогічні принципи: науковості, послідовності, опори вчителів на власний

художньо-педагогічний досвід; проведення заняття передбачалося шляхом застосування інтерактивної технології «парні дії». Така форма роботи сприяла розвитку самоосвітніх умінь і навичок, розширювала знання з інтерактивних педагогічних технологій, створювала можливості для реалізації самоосвітньої діяльності в процесі науково-методичного пошуку.

Для збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва широко використовувався кейс-метод, який сприяв рефлексії, розвитку творчого мислення, формуванню комунікативних умінь, оволодінню алгоритмом складання дидактичних конспектів уроків музичного мистецтва, сценаріїв позаурочних заходів у школі тощо. Викладач інституту здійснював огляд актуальних мистецьких проблем, мав можливість оцінити ефективність рішень, роботу за алгоритмом розв'язання проблем на основі здатності роботи в команді, поваги до чужої думки. Використання кейс-методу для поповнення професійних знань учителів музичного мистецтва спрямовувало на прийняття конструктивних рішень у критичних ситуаціях («конфлікт на уроці», «знаходження взаєморозуміння»), щоб переконати учня на основі конкретних ситуацій, рішень, відеоматеріалів, графіків, статистичних даних тощо. Кейс-метод створював емоційний підйом, підвищував інтерес до процесу самоосвітньої діяльності педагогів.

Метод тілесно-орієнтованої психотерапії (І. Вачков) використовується для того, щоб створити «місце для творчості», позбавити психічного напруження, стресових станів, унаслідок чого педагог-музикант може оволодіти способами саморегуляції під час організації музичної терапії, виконання пісенних вправ, танцювальних рухів [8]. За результатами педагогічних спостережень, дієвою інтерактивною технологією виявилася психодрама. Учасники виявляли себе, спілкуючись без слів, виконували ролі, моделюючи життєві ситуації, що мали особистий сенс для респондентів, на основі технік «діалог», «монолог», «виконання ролей», «дублювання» та ін. У цій технології поєднувалися рух, уява й спілкування. Психодрама як інтерактивна технологія здійснювала діагностику емоційного стану, орієнтацію в розвитку процесів групової динаміки та стимулювання, сприяла розширенню уявлень про себе й інших, знімала психологічне напруження. Наприклад, використання психодрами «Покажіть своє ставлення до музичного твору» для розвитку невербального мовлення (тактильного, візуального, мімічного та пантомімічного) сприяло роз-

виту культури спілкування, підсилювало комунікативну виразність особистості. Водночас проектний малюнок як різновид психодрами використовувався для характерологічної діагностики вчителів музичного мистецтва, оскільки орієнтувався на пошук «творчої» інтерпретації наукового поняття в ігровій формі. Наприклад, під час виконання проектного малюнка «Образ учителя музичного мистецтва в контексті самоосвітньої діяльності» слухачі об'єднувалися в міні-групи (5–7 осіб) із метою вираження основних якостей сучасного педагога-музиканта, обігрування зв'язку між мистецько-педагогічною творчістю та професійним самовдосконаленням.

Відповідно до програмних вимог фахових курсів підвищення кваліфікації учителями музичного мистецтва було створено методичні рекомендації щодо написання доповідей, оформлення матеріалів власного педагогічного досвіду, роботи над творчим дослідженням проблеми за запропонованим алгоритмом.

Як показало педагогічне спостереження, постановка таких завдань поглиблювала пізнавальний інтерес до різних аспектів самоосвітньої діяльності. Це дозволило слухачам оволодіти навичками самостійного дослідження актуальних проблем навчання музичної освіти. Учителі музичного мистецтва заповнювали анкету вихідного діагностування, аналізували набутий самоосвітній досвід, знайомилися з результатами підсумкової діагностики власних умінь, навичок. Запропоновані вчителями музики під час творчого звіту методичні прийоми, ігри, вправи були опрацьовані слухачами під час організації педагогічної практики. За результатами спостережень, застосування інтерактивних технологій сприяло підвищенню самооцінки слухачів, розвитку самостійної пізнавальної активності. Для розвитку практичних умінь і навичок самоосвітньої діяльності вчителями музичного мистецтва були створені презентації мультимедійних уроків у системі Microsoft Power Point. Тематика науково-практичної конференції визначала форми й методи визначення досягнень педагогів-музикантів в оволодінні навчальним матеріалом. Така форма навчання передбачала оцінювання результатів педагогічної праці, визначала перспективи подальшого розвитку професійних умінь фахівців. Інноваційною формою проведення науково-практичної конференції вчителів музичного мистецтва стало використання можливостей Internet-мережі та мультимедійних засобів навчання, що стимулювало позитивне ставлення до самоосвітньої діяльності під час їхньої під-

готовки. Така форма подачі творчого звіту дозволила збагатити теоретичний матеріал інформативністю, реалізувати доступність і сприйняття інформації. У ході перегляду візуального ряду творчого звіту відбувався активний діалог (запитання-відповідь) між викладачем, учителями й педагогом, який виступав. Для обміну передовим педагогічним досвідом педагогів-музикантів під час звітної науково-практичної конференції було організовано й проведено зустрічі з педагогами-новаторами, у ході яких учителі музичного мистецтва знайомилися з творчими здобутками своїх колег. У межах збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва було оформлено інформаційно-методичні виставки.

Основними напрямками збагачення практичного досвіду самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва визначено такі: моделювання для кожного вчителя музичного мистецтва педагогічної ситуації, яка спонукала до активізації самоосвітніх умінь і навичок і гарантувала творчу свободу в навчальному процесі; створення умов для постійного самовдосконалення вчителів музичного мистецтва на основі творчих завдань, вправ, розроблення тестових завдань для учнів творчою групою. Із цією метою було організовано «Що? Де? Коли?», педагогічний клуб для досвідчених фахівців, творче об'єднання вчителів музичного мистецтва, що мають педагогічне звання «методист», майстер-класи «Знахідки мого педагогічного досвіду», лабораторію для молодих фахівців «Педагогічна майстерня».

Під час навчання на курсах фахової кваліфікації вчителями музичного мистецтва було створено каталог сучасних літературних джерел, науково-методичних рекомендацій щодо інноваційних підходів до викладання музичного мистецтва. Такий підхід сприяв збагаченню практичної самоосвітньої діяльності, опрацюванню алгоритмів її здійснення.

Під час форуму педагогам-музикантам пропонувалося самостійно здійснити рефлексію, оцінивши свої професійні компетентності на основі використання інтегративної технології «Аналіз ситуації». Розглянемо алгоритм розкриття змісту самоосвітньої діяльності: *факти* («Що Ви знали про тему, яка розкривалася?»); *проблеми* («Яке питання самоосвіти потребує вирішення?»); *аргументи* («Які аргументи можуть бути наведені?»); *рішення* («Який практичний досвід самоосвіти був отриманий мною на курсах підвищення кваліфікації? Чому саме такий? Якими можуть бути наслідки такого рішення?»).

Поряд із цим проводилися індивідуальні консультації зі слухачами фахових курсів підвищення кваліфікації: «Мої ціннісні орієнтири та цілі самоосвітньої діяльності» (*діагностика труднощів самоосвітньої діяльності*); «Планування й завдання самоосвітньої діяльності в СППО» (*тематичні консультації з методистами та викладачами СППО з метою вибору або конкретизації теми самоосвітньої діяльності*); «Мої дії» (*розроблення власних програмно-методичних матеріалів та експертиза готових методичних напрацювань інших учителів*); «Перспективний план самоосвітньої діяльності» (*проекування професійного зростання*).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, збагачення самоосвітнього досвіду вчителів музичного мистецтва в системі післядипломної освіти в процесі фахового підвищення кваліфікації відбувалося на основі впровадження групових інтерактивних технологій: моделювання навчальних ситуацій; набуття інтегративно-особистісних умінь під час проведення диспутів, дискусій, майстер-класів; розв'язання творчих завдань для розвитку педагогічної імпровізації; вивчення та систематизація передового педагогічного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пехота О. Андрагогічні проблеми в підготовці викладачів для системи післядипломної освіти : [посібник] / О. Пехота, В. Пуцов, Л. Набока, А. Старєва. – К. : Букрек, 2006. – 96 с.
2. Газман О. Свобода ребенка в образовательном процессе / О. Газман // Современная школа : проблемы гуманизации отношений учителей, учащихся и родителей. – М. : Инноватор, 1993. – С. 18–20.
3. Зязюн Л. Саморозвиток особистості в освітній системі Франції : [монографія] / Л. Зязюн. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 388 с.
4. Иванова Т. Культурологическая подготовка будущего учителя : [монография] / Т. Иванова. – К. : ЦВП, 2005. – 282 с.
5. Масол Л. Методика навчання мистецтва в основній школі : [метод. посіб. для вчителів] / Л. Масол. – К. : Шкільний світ, 2012. – 128 с.
6. Михайлова Н. Основы самообразовательной деятельности / Н. Михайлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://edu.grsu.by/book_mihailova/.
7. Панченкова А. Выявление структуры и диагностирование профессионально-коммуникативной компетентности будущих специалистов железнодорожного транспорта / А. Панченкова // Вестник ЮУрТУ. – 2012. – № 26. – Серия «Образование. Педагогические науки». – С. 112–117.
8. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. Пометун. – К. : А.С.К., 2007. – 144 с.